

84(2Poc-Кара)
с. 59

Кара: 5963-Д

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР



(СОКОЛ)



АМАН АДАМ БЛА ИГИ АДАМНЫ ЮСЮНДЕН НАРТ СЁЗЛЕ

1. Адамгъа аман деген - кеси аман.
2. Адамла скойгенни эл да сюеди.
3. Адамны игиси итни да башын сылар.
4. Аман аманны табар.
5. Адамны аманы адамны бети бла ойнар.
6. Алтынны кирге атсанг да джылтырар.
7. Амалсыз джерде аман артха тартар.
8. Аман адам аман ёлюр.
9. Аман адамны тили ачы.
10. Аман адамны тили узун.
11. Аман джанын бек сюер.
12. Аман тонун тойда сыйырыр.
13. Аман тюбге къалыр.
14. Аман адам ашхылыккыны терк үнүтүр.
15. Аман адам кесини терслигин биреуге атар.
16. Аман адам атасы-анасы бла даулашыр.
17. Аман адам адамны аягындан алдым деб махтаныр.
18. Аман адам къууанч этер да кеси терге чыгъар.
19. Аман бла нёгер болсанг, атынг аман бла айтылыр.
20. Аман адам ашагъанда алда болур, ишлегенде артда болур.
21. Аман эсирсе, оюн ояр.
23. Аман адам ашынгы да ашар, джанынгы да бошар.
24. Аман кюн иги болур, аман адам иги болмаз.
25. Аманны сокмаггы башха.
26. Амандан борч алма.
27. Аманны бир къылыгы артыкъ.
28. Аманны бир малы болур, ол да багъалы болур.
29. Аманны къарны тойганы - башы багъасы.
30. Аманны хурджуну ётюрюкден толу.
31. Аманны аманлыгы джугъар.
32. Аманны тепсинге олтуртсанг, къызынгы тилер.
33. Аманнга джалыннгандан эсе, джат да джан-джанынгы къар.
34. Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса.
35. Бир аман адамны аманлыгы минг адамгъа джугъар.
36. Джараусуз агъачны чыгъанаггы уллу болур.
37. Иги адамны сыйласанг, эсинден кетмез,
38. Аман адамны сыйласанг, эшигингден кетмез.
39. Иги адамны бир сёзю эки болмаз.
40. Аман аманнга тагъылыр.
41. Иги адам, хайырын тийирмесе да, заранын тийирмез.
42. Иги къуру башына джараб къалмайды, халкъгъа да джарайды.
43. Иги деб айтдыргъан — атха миннген кибикди. Аман деб айтдыргъан — джерге кирген кибикди.
44. Игиден туугъан аманнга аман джетмез.
44. Ауузу аманнга иги деме.
46. Игини сёзю — мал багъасы.



47. Осал адам - эринчек.
48. Къайгы чыкъса, амандан чыгъар.
49. Къулсүймезде'эл болмаз, аман адамда бет болмаз.
50. Игини орну хазыр.
51. Кеси аман - балталы.
52. Игини сёзю кёб джашар.
53. Экиси да бир эшекни эки къулагы.
54. Кеси иги башына иги.
55. Эркишини игиси ууакъ сёз сюрмез.

'Омурауну аты. Былайда: табсыз джерде элни джашауу къолай болмаз, деген магъанада.

Иш: Суратланы боягъыз.

Иги адам, аман адам деб къаллайлагъа айтылганын ангылаб, ол темагъа чыгъарма джазыгъыз.

/ Бу оюн адамны кеси кесини тилине ие бола билирге юретеди/

Оюнну аллын башлай, сабийле бирден къайсын болса да бир аллеуюк айтадыла. Аллеуюкню ахыр сёзю айтылгъанлайына, оюн башчы /эген/ онг къолун ёрге кёлтюреди, «Шумалакъ!» деб. Олсагъатдан ойнагъанла бары да шум /тауушсуз, къымсыз/ болуб, эринлерин къысадыла. Эген аланы сёлешдирирге, къюдюрюрге кюрешеди, джырлаб, чам-накъырда, къюкю затла айтыб, мимика, пантомима-ёзге этиб, эниклеб. Кюлген неда сёз айтхан болса, джюк /фант/ береди.



Ойнау джорукъ: эген ойнагъанлагъа къолу бла тиймейди. Бир, эки-юч неда талай джюк алынса, тазир тёлеу башланады: джюк бергенле, хар ким джюгюн ызына алыр ючюн, эген салгъан неда кеслери суйген тазирни /ишни/ этедиле. Алай демеклик: не джырлайдыла, не тебсейдиле, не джомакъ, хапар айтадыла, неда, эген айтханча, ким чыпчыкъча джююудейди, ким киштикча мияулайды, ким къаргъача къангкъылдайды, ким оюн кёргюзеди...

Оюнну аллында айтыргъа аллеуюкле:

1. Шум, шум, шумалакъ,
Алакъанат дууадакъ,
Тюкю кёзюн джумалакъ,¹
Тилге кишен, бууадакъ.
Бизге бирден шумалакъ!²
Шумну бузгъан бузанакъ,³
Мангъалайна бурчалакъ!⁴
2. Ой, сууукъду, сууукъду,
Базар бизге джууукъду.
Эки сомгъа бир тауукъ,
Андан бизге не зауукъ?!
Шум-шум, шумалакъ,
Эринлени къаты джаб.
Кирпиклени къаты къакъ,
Дюлдюр ат бла чарсха чаб!
3. Шум-шум, шумалакъ,⁵
Тёр башында беш къонакъ,
Тёртюсю джаш, бири къарт,
Къарт айтыргъа - сёз, джомакъ,
Къарт джомагъын бошады,
Бизге келди шумалакъ!
4. Шум-шум-шумалакъ,
Тилине ие - шумалакъ,

- Тилни къулу — къууалакъ.⁶
Сёзню къулу — гъырмырлы.
Кёгет терек тамырлы.
Сёзге сюдю — джамагъат,
Бизге керек шумалакъ!
5. Ала алма,къызыл алма,
Бир тамакъдан тизил,алма.
Джаз джаугъан къар — джабалакъ,
Алма къабхан — шумалакъ!
6. Тауда бара,джурну кёрдюм.
Ач нёгерге хычын бердим.
Тобугъумда базук сына,
Шумалакъда гауур тына!
(Халкъдан Сыллагъарланы К.А. джыйгъанды.)
- Соруула:**
1. Керек кёзюуге сёлешмей тураламыса?
 2. Тилинг сеннге иемиди, сен тилинге иемисе?
 3. Кесинги сёлешуу культурасы болгъаннга (Ариу,ана тилингге таб сёлеше билгеннге) санаяламыса?
 4. Тынгълай билирге юренирге нек керекди?⁷
 5. Джаншакъланы джаратамыса?

¹ Джумалакъ - джумуучу, къысыучу.

² Бууадакъ - (прищепка), къысдыргъыч; боюн бугъоу.

³ Бузанакъ - бузукъчу, джорукъ бузуучу.

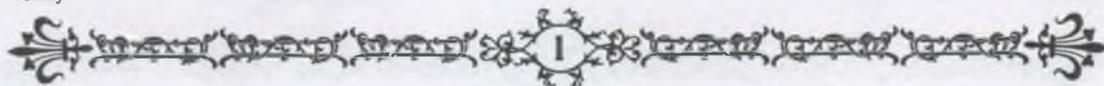
⁴ Бурчалакъ, - бюгюлген бармакъ бла шап деб уруу /шелчок/.

⁵ Шумалакъ - сёлешмеу, къымсыз, тауушсуз болуу, /молчание, молчанка/.

⁶ Къууалакъ - ачытил; джаншакъ; джууабчы.

⁷ Тыныу - тохтау.

Кар.: 5963-А



Биджиланы Халит Айгуфну джашы.
ОЛ НЕДИ? (САБИЙЛЕГЕ ЭЛБЕРЛЕ)

1. Хар затха джан салады,
 Ырхылада барады.
 Андан чыкъса, аяусуз
 Кыыйнылыкыла салады.
2. Терекде битеди,
 Кыатса, топ деб тышеди.
 Тышы кыаты, кыабукылу,
 Ичи дамлы, зауукылу.
 Джай арытсанг
 Кыолларынгы бояйды,
 Кыачда ашасанг
 Тамагынгы бошлайды.
3. Кыулаклары кыуйругундан
 Уллула,
 Кёзлери уа зуккулагы¹ ушайды.
 Чалдыш² уяда джашайды,
 Не берсенг да, ашайды,
 Быхыны скойюб чайнайды,
 Чынгаб-чынгаб атлайды.
4. Кыуйругу туюкюд, уллуду,
 Тауукы табса³ гудуду,
 Тюю кыызгыл-сарыды,⁴
 Хыйлачы да атыды.
5. Кыулаклары, кёзлери да джитиле,
 Аяклары арымаучу тириле.
 Улугыны итле кибик,
 Ауузу уа тирмен кибик⁵.



Биджиланы Халит -
 «ИЛЯЧИННГЕ»:

Я этот «Илячин» («Сокол»)
 Очень и очень люблю.
 Поэтому для него только
 Стихи-загадки пишу!



ХАЛИТГЕ «ИЛЯЧИНДЕН»:
 Салам, Халит! Кыуандырдынг:
 Игилелле назмуларынг!
 Барыны бард магынасы,
 Джарыкы тили, оюм - чамы.

Поэт джолну барсам, десенг,
 Кёб бил, окыу, кюреш, юрен.
 Кыарачайгы кыайгы этсенг,
 Керти таулу болурса сен!

Сау бол, Халит, алгышлыкы бол!
 Кыуанчладан, насыбдан тол!
 Джашау джолунг джарыкы болсун,
 Джашар кюнюнг артыкы болсун!

«Илячинни» эсгере тур,
 Назму, хапар джибере тур.
 Муратларынг тола джаша.
 Юлгю алсынла сенден джашла!

Сылапгарланы Кулина Абулкеримни кызы, СССР-ни, РФ-ны Джазыучуларыны Союзуну, Журналистлерини союзуну члени, КыЧР-ны Сыйлы окытуу кыулукчысу, «Илячин» журналыны Баш редактору

2. Каетка. 3. Урауу. 4. Оранжвэвий. 5. Мухар

Бляндаг: 1. Суу. 2. Кыоз. 3. Кыоян



ИГИ КЪЫЗЧЫКЪ

Магъаяланы-Гапполаны Аминат

Зухра тири къызчыкъды,
Саутланы джуады,
Анасына хаман да
Болушханлай турады.

Саут джууб бошаса,
Чыгъарыкъды арбазгъа.
Аш себерге керекди
Анда тауукъгъа, къазгъа.



Бузоучукъ да сакълайды,
Зухраны келирин,
Гитче челекчик бла
Таза суучукъ беририн.

Дагъыда бард ишлери.
Бу аланы бошаргъа,
Чакъырлыкъды анасы
Юйге, хычын ашаргъа.

ЭКИ ХОНШУ /Халкъ хапар/

Эртде заманда бир бай киши бла бир джарлы киши хоншу болуб джашагъандыла. Бай хоншусуна тюбегени сайын, джарлы киши: «Бюгюн а сен не ашагъанса?» - деб соруучу болгъанды. Ол да, не ашагъанын эсине тюшюрюрге кюрешиб: «Эт ашадым, джууурт айран ичдим, хычын къабдым», - деб, не ашагъан эсе, аны айтханды. Хоншусу алай нек соргъанына уа магъана бериб кюрешмегенди. Аны сагъышлары ишинде, джумуш къайгъыларында болгъандыла.

Джарлы кишини уа турмуш тирилиги болмагъанды. Кеси да ёмюрю джукъа, чайкъагъан айран бла бир туурагъан гырджын кесек неда аланы кеминде бир зат къаба кечингенди. Кеси уа зар адам болгъанды. Хоншусуну къара къазауат этиб, баш кёлтюрмай ишлегенине эс бёлмегенди, аны иги кийгенин, иги ашагъанын кёлтюралмай, анга бир ачыу этер амал излеб тургъанды.

Бир джолда джарлы кишини акъылына бир зат келиб, танг да атхынчы, секириб къобуб, джангыз къойчугъун кесиб, эрлай андан ашарыкъла этдиргенди юйдегисине. Сора ашайлгъаны чакълы бир ашагъанды да, бай хоншусуну юйюню аллына барыб, аны атын айтыб къычыргъанды эртденнгиде.

Бираздан хоншусу, кёзлерин ууа, чыгъыб келгенди да саламлашханды. Аны кёргенлей, джарлы хоншусу анга: «Не ашадынг?» - деб соргъанды.

- Джукъ да огъай, алкъын тургъан да этмегенме! - дегенди ол. Аны эшитгенлей, джарлы киши, кесин уллу кёллю керпеслендириб:

- Мен а къой да кесдим, эт да, сохта-джёрме да ашадым! - дегенди. Хоншусу анга сейир этиб къарагъанды да:

- Ёмюрюнде бир къой кесген эдинг да, аны да адамча ашайлмадынг! - деб, ызына бурулуб кетгенди.

- 1 Эки хоншуну халилерин да къалайгъа санайсыз?
- 2 Адеблиликини къайсы хоншу, къалай, нек бузады? Нени терс этеди ол?
- 3 Хапардан не, къаллай ишленмеклик дерс алдыгъыз?
- 4 Адамгъа ариу хали, таза джюрек нек керекди?
- 5 Аман халиси, кир джюреги, харамлыгъы, зарлыгъы болгъаннга толу адамды дерге боламыды?



ЧТО БЫЛО БЫ, ЕСЛИ БЫ...

Что было бы,
Если бы пилот
Вёл кое-как
Свой самолёт,
И выпекал
Кое-как
Нам хлеб и булки
Пекарь,
И разобрался
Кое-как
В лекарствах бы



Аптекарь,
И как-нибудь
Клал кирпичи
Строитель,
Зданье строя,
И доктор
Как-нибудь лечил
И грипп,
И все другое?!
Но самолёт
Ведет пилот,



И пекарь булки
Нам печёт,
И шьёт сапожник
Наш заказ,
От гриппа доктор
Лечит нас,
Со штормом
Борется моряк
Отлично!
А не кое-как!

НЕ БОЛУР ЭД, АЛАЙ БОЛСА...

Не болур эд
Хар пилоту
Къалай болса алай элтсе
Самолётну,
Гырджынны да, ётмекни да
Бизге ашаргъа
Къалай болса, алай кибик
Этсе шапа,
Аптекарь да дарманланы
Аз-буз билсе,
Юй ишлеучю кырпычланы
Табсыз тизсе,
Хаким,¹ билмей кесеклени,²
Аурууланы,
Къалай болса алай бакъса³
Адамланы?!
Ёзге,⁴ пилот самолётну
Тюз элтеди,



Булкаланы шапа бизге
Биширеди,
Чурукъчу да чурукъланы
Тигед иги,



Кесекледен сау этеди
Хаким бизни,
Боранла бла сермешеди
Моряк кючлю,
Учхара⁵ тюл, бек аламат
Этед эшни!

Кёч. Сылпагъарланы К.

Л.Барбас «Учимся говорить по-русски» китабдан. С.С. Шамсутдинова, З.Ш. Хасанова.
Миллет школланы 4-чю классыны сохталарына тил айнытыу болушлукъ. Ленинград,
«Просвещение», 1991, б.42-43

¹Хаким - доктор.

²Кесекле - грипп ауруу.

³Багъу - лечение.

⁴Ёзге - алай а. Учхара къолайсыз, аман.



Къыш, бир чууакъ ариу кюн, эртденбла мен школгъа тебретим. Джёнгерлерим меннге къобанны, кюзгюча, джылтырауукъ буз бла джабылыб тургъанын айтдыла. Биз чабышыб ары бардыкъ. Бузну къалынлыгъын билирге джашчыкъла ары талай кырпыч атдыла. Буз джарылмады.

— Буз кырпычланы кёлтюре эсе, анда джюрюрге боллукъду, деди мени нёгерим Костя.

Биз джагъаны къаты бла, бузну къыйырында ары-бери чабыб башладыкъ. Буз андамында джарылыб, суу чыгъады. “— Буз джагъаны къатында джукъады ансы, къобанны ортасында, терен джерде, бек къалынды”, — деди къайсы эсе да.

Джашчыкъла олсагъатдан юрюлюб сууну ортасына чабдыла. Аягъы тайыб, бир джашчыкъ джыгъылды, анга абыныб, ызындан баргъан аны юсюне ауду, ючюнчю ауду... Бизни ауурлугъубузну кёлтюремеди да, буз джарылыб, биз суугъа къуюлдукъ. Къычырыгъыбызгъа адамла чабышыб джетдиле, къангала келтирдиле... Мени къалай чыгъаргъанларын иги эсгералмайма...

Мени юйге келтирдиле. Юсюм сии кылды. бёркюм джокъ. Атамы эгечи бек къоркъду, мени орунга джатдырды да осал нёгерлериме урушуб башлады. Мен аланы джакъларгъа кюрешдим. Энди атам а не айтырыкъ болур?

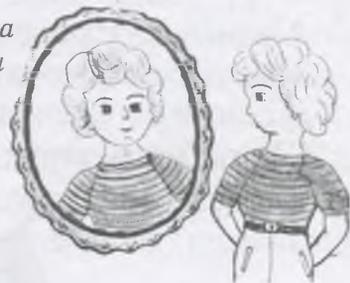
Атам ингирде беш сагъатда келди. Мени къатыма келди да:

- Къалайса, сууукъ боламыса? - деб джумушакъ сорду. Мен джылаб джибердим. Атамы эгечи аман нёгерлени эсине тюшюрдю.

- Хо, осал нёгер къоркъуулу затды. Мен бусагъат джашыма эм бек кимден къоркъаргъа керек болгъанын кёргюзейим, - деди атам. Сора кюзгюню алыб, аны мени аллыма тутду да:

- Ма къара, аман затдан кесинги тыяргъа болумунг джетмей эсе, кимден къоркъаргъа керек болгъанын кёр! Ангыладынгмы?- деди.

- Хо, ангыладым, атам - дедим мен.



Д.Мамин-Сибирякдан.

Соруула:

1.Осал нёгер деб къаллайгъа айтыргъа болады?

2.Нёгерлени оюмсуз, осал, адебсиз ишлерине къошулургъа керекмиди? Нек?

3.Адам (сабий да) терс, тюз, аман, иги деб айыра билирге юренирге нек керекди гитчелигинде огъуна?

4.Джашчыкъ нени ангылады?



СЁЗ ОЮНЛА

Сылпагъарланы Кулина

Бюгюн бизге Джукъбилмез
Келгенди да къонакъагъа,
Аны-муну соруулаб,
Къойду бизни джомакъгъа.¹
Сиз да сагъыш этигиз,
Билалсагъыз, аламат:
«Беш» аласыз осагъат,²
Билалмагъан алад «мат».³

¹Къыйнады, кюлкюлюк этди деген магъана.

²Хар оюнну кесине бир «багъа» салынады, энчи багъа.

³Шахмат оюнда: Хорланы.

**Чалдышлада¹ сёзле ни окъю:
Сёз ючюн:**

У | У | У | Ч = уу, ууу, уч, уууч.

1. Бу чалдышда 11 сёз окъю:

Б | А | Ш | Ч | Ы | Р | А | К Ъ | Л | А

2. Бу чалдышда 12 сёз окъю.

Д | Ж | А | У | У | Р | Л | У | К Ъ

3. Бу чалдышда 8 сёз окъю.

К Ъ | У | У | У | Р | Д | А | К Ъ

4. Бу чалдышда 11 сёз окъю.

С | А | Л | А | М | А | Т

5. Малдан саууб алыныучу
Затны атына р-ны кьошсанг,
«Сыйпа» деген магъаналы
Сёз чыгъады, керти табсанг.

6. «Уллайгъанны» синонимини
Ахырына кьошулса «а»,
Синоними чыгъыб кьалад.
Не сёзд ол а?
7. Джаумну бир тюрлюсюню
Атын алыб, ахырына
«Т» кьошулса, «джаш» дегенни
Антоними чыгъад туура.
8. «Иги» сёзню синонимини
Ахырына кьошулса н,
«Аш кьазанны» синоними
Чыгъыб кьалад. Табчы аны.
9. Ш бла келсе, - джаз джангурну
Аллында кёк чартлагъаны.
Къ бла - Джерни төрт джаныны
Кяба табасыны аты.
10. Б бла башлаб, «кьаум»,
«джыйын»
Деген сёзню билдиреди.
К бла келсе, болад кийим,
Ичден, тышдан да кийиледи.



- Эй Пашмак да!
Гезенинг, агда мурзу
кьабигъ. инг бар эсе,
мени анга кьараучи эт!
- Хо, этейим. Ниш-
тигиме негер керек
болуб турабыз!
- Ништигиме
бар эсе, мен бир аз
сагъын этерге ке-
рекме... Кой,
кетте барайым...

¹Чалдыш — клетка, кёз оюшко, клетка.

11. З бла башлаб - кьууанч, шатлыкь,
Насыб сезим чегед адам.
Т бла - арбазда бир кьанатлы, -
Кьошуб турад тепсиге дам.
Ол - заманны синонимид
Т-ны, з-ны алыб ат санг.
12. Алай турса, бютеу дуняд,
Кьыйыр - чегин кёрмейд адам.
Кь кьошулса аны аллына,
Ол кьагьытха «салады джан».
13. Ауруу неда бир джити зат салса заран,

Дж бла келген сёз билдиред аны атын.

Кь бла келсе, эм тунакы боуяд тамам,

Айсыз кече кьойгьан кибик анда хатын.

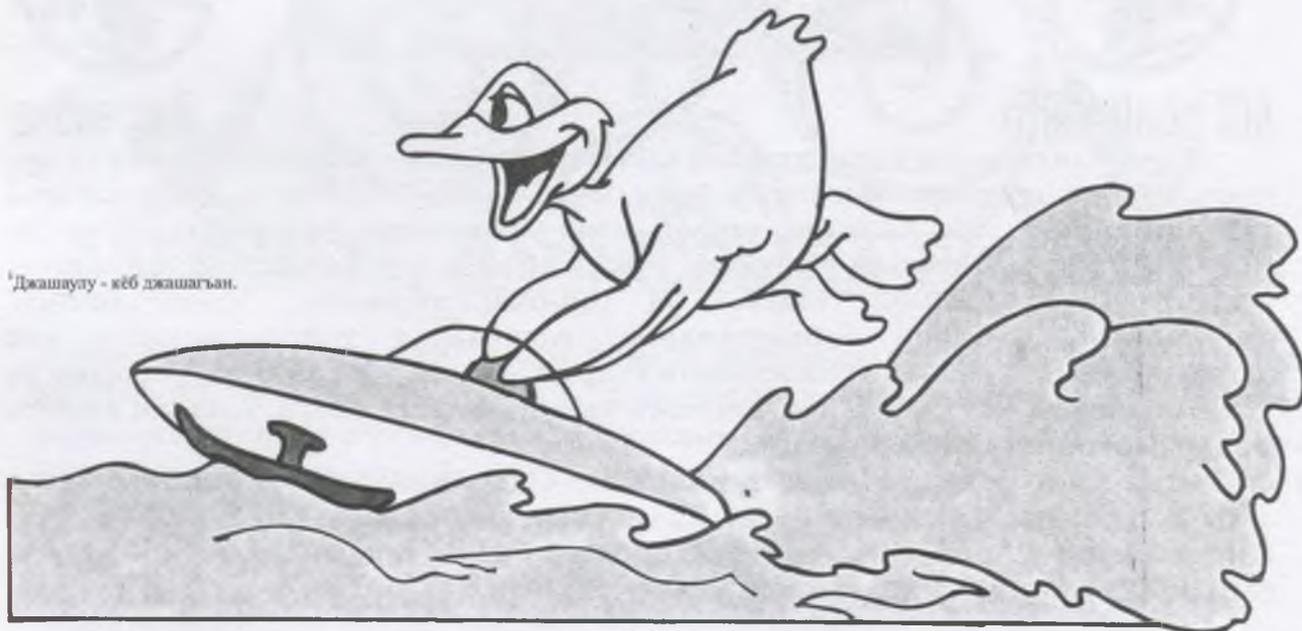
14. Алай кьалса, джауумланы
Кьыш джаууучу бир тюрлюсю.
Т кьошулса, джашаулуну¹
Кёб джашагьан тыш тюрсюню.

Чыра - джы

кьарт.

1. Башчыракыла - баш, аш, башчы, ашчы, чыр, чыракь, чыракыла, акь, акыла, башчыракь, башчыракыла. 2. Джашауурукь - джау, джауу, ау, ашу/белымосу/, ауур, джауур, уу, ур, урукь, ауурукь, джауурукь. 3. Кьууурукь. 4. Саламат - сал, ал, сала, ала, кьуу, кьууу, уу, ууу, кьууур, ур, акь, кьууурукь. 5. Сют - сюрт. 6. Кьарт - кьарта. 7. Кьар кьарт. 8. Ашкы - ашкын. 9. Шыбыла, кьыбыла. 10. Белк, келк. 11. Заукь, таукь, заукь. 12. Адам, кьалам. 13. Джара - кьара. 14. Кьар,

¹ Джашауу - кёб джашагьан.



БУ СЁЗЛЕНИ БИЛЕМИСЕ?

Патауа - доказательство.
Парыз - борч.
Питна - интрига, авантюризм.
Опыракъ - кийим, роба.
Орман - чегет, агъач.
Нохта - точка.
Тыныч, тыныч белги - знак препинания.
Юстюн - запятой.
Чучхур - водопад.
Айхай да - если бы; ещё бы.
Къайгъырмаз - пусть, ничего, пускай.
Томалакъ - тёгерек /шарча/.

Шо - бир - пожалуйста.
Тадж - корона.
Къушмуш; 1. Шыбырдашыу.
2. сплетни.
Къадаргъылы, - бек эртдеги,
давнишний.
Зибил - волшебный,
Забит - изящный.
Джек - нечисть, нечистая сила.
Джасау - украшение.
Джармалыкъ - ярмарка.
Джаппа - непутёвый.



АЛГЪЫШ АЯКЪ

Къарачайлыла Алгъыш аякъ бла алгъыш этгендиле. Алгъыш аякъда бал суу болгъанды. Аны тамада эки къолу бла алыб, алгъыш этиб, гитче джашчыкъгъа уртлатыб, андан сора кеси бир уртлаб, сора башхалагъа узатханды. Алгъышха «Амин!» деб, сора ашагъан этгендиле, суусаб, нарзан ичгендиле. Тойгъа, оюннга къарагъандыла. Джашла, къызла уа той-оюн этгендиле. Улайгъанланы, къартланы да бирер тебсетгендиле. Ашагъанла тепси юсюнде кёб олтурмагъандыла, чыгъыб, тебсегенлеге къарагъандыла. Джырларгъа, усталаны уа джырлатыргъа бек суйгендиле. Къонакъ улайгъан адам болса, Алгъыш аякъны алгъыш айтыргъа анга бергендиле.

Алгъыш бир кере этилгенди, бир аякъ бла. Олтургъанла кёзюлетиб алгъышла айтышыб, аныча сайын ичген адет Къарачайда джюрюмегенди. Тамада алгъыш айтхандан сора, анга алгъыш сёз къошхан айыбха саналгъанды. Биз да ата-бабаларыбызны ол асыл адетлерин джангыртайыкъ!

Нюрбийче

КЕЛИН КЕЛГЕНДЕ АИТЫЛЫЧУ ХАЛКЪ АЛГЫШЛАДАН

Алгыш аякъ къолубузда,
Уча, сый да аллыбызда
Джангы келинни намысыды,
Келин юйню насыбыды.
Келген келин къутлау¹ болсун,
Берекетли, джуртлу болсун
Келген келинни аягындан,
Джылыу урсун джаягындан.
Сюйюм берсин кёзлери,
Ийнакъ болсун сёзлери.
Ышара-кюле келсин,
Келген юйюн суюе келсин,
Этер ишин биле келсин!
Къартха-къуртха бачхыч болсун,
Мол² джашаугъа ачхыч болсун!
Джарыкъ болсун, джудузча,
Джылтырасын, къундузча!
Таза болсун тургъан юйю,

¹Къут - берекет, огъур

Кёрпей³ болсун созгъан джюню!
Узакъ болсун насыб кюню!
Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун!
Ал табханы таракъчы болсун,
Экинчиси таякъчы болсун,
Таракъчысы таракъ тутсун,
Таякъчысы таякъ тутсун!
Акыллари, халилери тюз болсун,
Ёмюрлери джюз болсун!
Иште юренсин къоллары,
Халкъ бла бирге болсун джоллары!
Ашхыладан юлгю алсынла.
Аманладан кенг къалсынла!
Ашхылыкъгъа чабсынла,
Насыб джолну барсынла!
Намысда баш болсунла!



АДЕБЛИЛЕ, НАМЫСЛЫЛА БОЛАЙЫКЪ

Адамлыгъы болгъанны адеблилиги, намысы, ишленмеклеги да болады. Ол ашхылыкъ шартла юсюнде болур ючюн а, адеб джорукъланы билирге, аланы тутаргъа юренирге, тутаргъа керек болады. «Илячинни» бетлеринде берилген материалла ол иште хар бир керти адам болургъа тырмашханнга болушур мурат бла теджеледиле хурметли окъуучуларыбызгъа.

²Мол берекетли, бай.

³Кёрпей кёбген, пухча.



КЪАРАЧАЙНЫ БИР КЪАУУМ АДЕТЛЕРИ

КъЧР-ны Сыйлы устазы, Баш категориялы устаз Хубийланы Мариям, Юсюфню кызы, (Терезе), 60-чы джыллада къартладан къарачай адетлени, адеб джорукъланы хакъындан кѳб зат джазыб алгъанды. Биз аладан талай затны беребиз. Мариям аланы Ёзденланы Джагъафардан (1880 дж.т.) Къарт-Джуртда 1967 дж. джазгъанды.

1.Юйде огъай эсенг, эшике да эркиши тышырыну къатында тютюн ичмегенди. Ол улуу айыбха саналгъанды. Бусагъатда кызыланы къатында тютюн иче, аман сѳлеше,аракъы иче,папиросларын да ашарыкъ болгъан табакъларында джукълата,алай олтургъанла боладыла. Ол бек айыб ишди. «Налат баш джармаз» дегенча, быллай, Къарачайны адетлеринде болмагъан, айыб затланы этедиле. Алай болмазгъа керекди ...

2.Атасы сау джаш башджарты, джауорун ашамагъанды ... Ол атагъа сый бермеклик болгъанды.

3.Эркишини атына, ат керегине, къамчисине, къамасына тышырыу оноу этмегенди. Ала бла башха адамгъа хатер этерге, хаух берирге болмагъанды. Эркиши да тышырыну тегенѳсине, элегине, ийнесине-оймагъына ... оноу этмегенди. Ашарыкъ-ѳзге дегенча тышырыу ишлеге къатышмагъанды.

Юйдеги-юй оноуну эркиши этерге тыйыншлы болгъанды.

4.Ашагъан-ичген джерде тышырыула эркишиле болгъан джерде олтурмайдыла. Тойда, къурманлыкъда, ашау, ичиу болгъан джерде эркишилени тамадалары тышырыулагъа алгъа тигим этеди. Андан сора тышырыулары тамадалары тигимге джууаб къайтарыб тигим этгенди.

Бусагъатдагъы джаш-кызы бирге олтуруб ашау-ичиу Къарачайда джюрюген адет гютдю.

5.Атасы сау джаш, кесини уланы болгъунчу, сакълал, мыйыкъ къоймагъанды.

Сакълалын, мыйыгъын джюлюмей адамы ауушхан адам джюрюгенди. Ол да ѳлгенни 40-чы кюнѳне дери, къысхаракъ этиб джюрютгенди. Башха заманда сакълал аз адам джюрютгенди.

6.Атаны, ананы КЪАЧЫ улуу болгъанды. Сау атаны, сау ананы къатында джашлары кеслерини

сабийлерин къоюнларына алыб эркелетмегендиле, урмагъандыла, урушмагъандыла, аталары аналары бла бир тепсиге олтурмагъандыла, атаны биргесине ашамагъандыла, НАМЫС этгендиле.

7.Къурман, ораза къууанч кюнледиле. Ол кюнледе эркиши, тышырыу да айланыб, къол тутуб бошасала,бир джерге джыйылыб, джашла, кызыла той эте эдиле.



- Хей, анта чыгъанлагъа тыйыншлы дѳй бураса?!
- Бурчулагъа ийлиниб айланмай да, ѳзге джогамкъ айта, бар, дейме!
- Ол эркин эте! - деди чыгъан итге.

8. Той не заманда этилсе да, той тамада сайланады. Той тамаданы эркинлиги болмай, джаш-къыз да тойдан ары-бери джанларгъа болмайды.

Той тамада къобузчуну, харсчыны джарашдырыб, той бардырады. Тебсеб той тамада башлайды. Тамаданы эки къыз сыйырыб тебсерге болады. Тамада уа джашдан къызны сыйырыргъа болмайды.

Джашны, къызны да юч кереден сора сыйырыргъа болмайды.

Джаш неда къыз сыйырса да, тебсеуню ючюнчю джанында сыйырады.

Той баргъан заманда джашла, къызла да олтурмайдыла. Олтуруб сынгар оюнла ойнайдыла.

Тебсеб эрикселе, той тамада тойну тохтатады. Къызланы, джыйгъанларыча, къыз, джаш негерле да къошулуб, юйлерине ашырыб чачадыла.

Келин келген, къыз берген, кюеу кёргюзген тойлада тойну иеси, къыз негер да алыб, айлануб джашланы, къызланы джыяды. Аланы сыйлайды. Той бошалса, алгъыч этеди, хар кимни (къызла) юйлерине ашырады.

В. Мусатов ЛЕНТЯЙ

*Ел бы, спал бы.
И, как кошка,
По полдня
Глядел в окошко...
Не желает, -
Он такой -
Ни учиться,
Ни трудиться.
Шевельнуть
Рукой, ногой
Лишний раз
Лентяй боится.*



ДЖАЛКЪАУ

*Ашаред, джукъларед
Эмда, хаман да, киштикча,
Кюн джарымны
Терезеге кгараред...
Ол суймейди
Ол аллайды!
Не ишлерге,
Не окзургга.
Джалкъау кзоркгад
Кзолун, аягъын
Кзыйнаб артыкз
Кзымылдаргга.*

Ойлашыргъа соруула: 1.Сени бу назмуда айтылынган джалкъау ушагъан танышынг, джуугъунг, тенгинг бармыды? Аны окъууда, иште хыйсабы, табышлары, джетишимлери къалай боладыла?

2.Сен анга къалай тюрлю болушаса тюрленирге, тюзелирге? Ол аллай болгъанын кеси ангылаймыды?

3.Сени кесинги ол джалкъаучукыгъа ушагъан кёзюулеринг боламыдыла? Ол халдан къалай арытылаласа? Аллай джалкъау халынг бола эсе, заранын не затдан эслеяласа?

4.Адамла бары да джалкъаула болсала, джашау къаллай боллукъ эди?

5.Джалкъаула аналарындан аллайла болубму туадыла, кеслерин бошлабмы боладыла?



СЫЛПАГЪАРЛАНЫ КУЛИНА

АЙРАН

Айран!.. Бу сѣз кысха сѣздю сѣздеде,
Джылыуу бла огъуру уа уллуду.
Айран деген тауда эрий, эртденде
Чыгыб келген кюн таякны сууду.

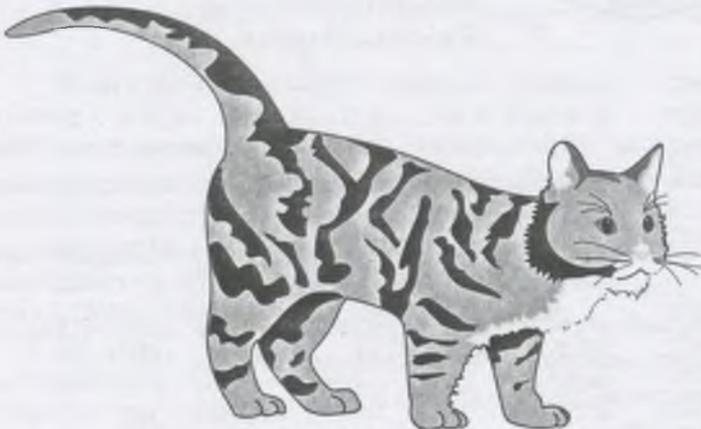
Бу сусабда - булутланы башында
Есген хансны гоккасыны татыуу,
Тау джайлыкьда эртденги чыкь - дамында,
Кийикледе ъхтемликни къарыуу,

Ингиргиде ийнакь кюнню таягы
Джуа тургъан кѣк тауланы кѣклюгю,
Кюн ортада шош аязны кьакьгъаны
Айрандалла, андан болад кѣмюкляу.

Джелкъанат къуш кьанатыны тауушун
Къошуб кетгенд, тау башлада айлана.
Ийнек саугъан джигер таулу сагышын
Ийнары бла сингдиргенди айраннга.

Айранда бард ана кьолну хурмети, -
Ол себебден сатылмайды ачхагъа.
Ачха тюлдю ашхылыкьны ълчеси,
Джюрек огъур тенгleshмейди сомлагъа.

Айран! Бу зат сыйлы затды кьалгъандан,
Аны узатхан юлюш этед джюрекден.
О джолоучу, таулу ананы кьолундан
Айран ичсенг, - джаш боласа анга сен!



БЕИПРАКЪ ЧЕГЕТ

Ох! Чегетде
Къалабалыкь!
Кимни баред
Бу эсинде:
Кюрке ишлейди
Къумурсхачыкь,
Айю быхы кемиред.
Джер тюбюнде
Агъач кьоян
Джол кьазады
Бек кьадалыб.
Пил мийикде
Кѣкде учады,
Къаплан барад
Къояндан кьачыб.
Бѣрю наратда
Бугъа барад...
Аллай чегет
Къайда болад?
Билмеймисиз?
Тюшде.

В.Нестеренко

«САУ БОЛ!» - ДЕБ НЕ ЮЧЮН АЙТАДЫЛА?

Чегетде джолда экеулен бара тургъандыла - къарт ата бла джашчыкъ. Исси болгъаны себебли, аланы суу ичерлери келгенди. Джолоучула къулакъ суучукъгъа баргъандыла. Суу ичгендиле.

- Сау бол, суучукъ! - дегенди акъсакъл.

Джашчыкъ кюлгенди.

- Сиз суучукъгъа «сау бол!» - деб нек айтдыгъыз? - деб соргъанды ол akkaгъа. - Сууну джаны джожьду да, ол сизни айтханыгъызны эшитирик тюлдю, бюсюреуюгюзню ангыларыкъ тюлдю.

- Ол алайды. Бёрю суу ичсе, ол «сау бол» дерик тюл эди. Биз а бёрюле тюлбюз, биз адамлабыз. Адам «сау бол» деб не ючюн айтады, сен аны билемисе? Сагъыш этчи, кимге керекди бу сёз?

Джашчыкъ сагъышланганды. Аны сагъыш этерге заманы кёб эди.

Джоллары узакъ эди.

Сагъыш этигиз: 1. Джашчыкъ нек кюлгенди?

2. «Сау бол» деген сёз кимге керекди? Нек айтылады?

3. «Бюсюреуюз», «игиликни билмеген» деб къаллай адамгъа айтылады?

4. Сиз «сау бол!» деб кимге, не заманда айтычансыз? Керекли джерде айтмагъан төрегиз боламыды?

5. Биреу сизни иги ишигизни бюсюреуюз этсе, къалай кёрлюксюз?



ШАПДАМА

К. УШИНСКИЙДЕН

Бир сабийлени аталары шахардан беш шапдал келтиргенди. Тёрт джашына тёрт шапдалны бергенди, бешинчини да аланы аналарына бергенди.

Ингирде уа ол былай соргъанды:

- Шапдалла татлыламы эдиле?

- Бек татлыла эдиле, - дегенди тамада джашы. - Мен шапдалымы сюегин джерге басдыргъанма, терек битерикди.

- Сен ашхы адам боллукъса, - дегенди атасы анга.

- Мен а шапдалымы сатхан этгенме, - дегенди ортанчы джашчыкъ.

Атасы, сейирсиниб, башын чайкъагъанды.

- Сен а, Эдмунд? - деб соргъанды ол ючюнчю джашына.

- Мен а шапдалымы хоншубузну джашына элтгенме. Ол бек ауруб турады, алай а шапдалны алыргъа унамады да, орундугъуна салыб, къачыб кетгенме, - дегенди Эдмунд.

- Къайсыгъыз иги этгенсиз, бир айтыгъыз, - дегенди аталары джашчыкълагъа.

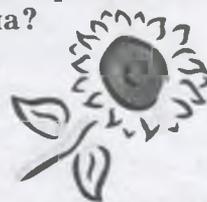
- Эдмунд къарнашыбыз! - дегендиле ючюсю да бирден.

Эдмунд, джукъ айтмай, сюелиб тургъанды. Анасы аны къучакълагъанды.

Сагъыш этигиз: 1. Джашчыкъланы хар бириси алай-алай нек этгендиле?



2. Аталары ортанчы джашына башын нек чайкъагъанды?
3. Эдмундну этгенин бары да тюзге нек санагъандыла?
4. Эдмунд джукъ нек айтмагъанды? Анасы аны айырыб нек къучакълагъанды?
5. Ишден джашчыкъла къаллай дерс алгъандыла?
6. Сиз а аланы орнунда къалай этерик эдигиз?
7. Бу халгъа ушаш не кѳргенигиз болгъанды?



СЕЙИР ЗАТЛА.

ЧѢБЛЕУ - СЕЙИР ЁСЮМЛЮК

ЧѢблеу бек сейир ёсюмлюклени бириди. Аны къарачай аты чѢблеген деген сѣзден чыкъгъан болур. Латын аты уа «кюн» бла «гокка» деген эки сѣзден къуралгъанды. Ол да ангылашынады. ЧѢблеу сары къалпакъ башчыгъын кюн ышырылгъан джанына буруб барады. Ишексиз, кюннге къараб тура болур.

ЧѢблеу адам улугъа талай минг джылны мындан алгъа да белгили болгъанды. Индиячыла чѢблеу ундан гырджын этиб тургъандыла. Европагъа уа чѢблеу урлукъланы 1510 - чу джыл келтиргендиле. Мадридде ботаника бачхада себгендиле. Ол чѢблеу а бусагъатда биз таныгъан чѢблеуден башхаракъ тюрлю болгъанды: алаша, кѢ бутакълы, хар бутагъыны учунда кенглиги /диаметри/ 3 сантиметр чакълы сары - къызылдым неда къызыл гюлчюклери бла тепшекчиклери (корзинкачыкълары) бла.

Алай чѢблеуню омакълыкъгъа ёсдюргендиле, гокка хансныча. Артда уа ашарыкъгъа хайырлана башлагъандыла. Немчалада къуурулгъан чѢблеуден кофе, Португалияда ун этгендиле.

Эресейге уа аны Петр 1 келтиртгенди, Батыш Европагъа баргъан заманында кѳргенинде. Алай а мында да аллында аны гокка хансныча омакълыкъгъа ёсдюре тургъандыла. Ёзге Къыбыла Эресейни (Россияны) джылы хауасы джарашыб, чѢблеу аз-аз уллудан уллу бола, тюрлене баргъанды. Джюз джыл чакълыны чѢблеуню киши сан этмегенди, сынгар юй къанатлылагъа себгенле болгъандыла ансы.

1794 джыл академик В.М. Севергин алай джазгъанды: «Бу ханс джараланы сау этген-

нге саналады. Урлукълары асламына папагъайлагъа (попугай) ашха джарайды; андан джау алыргъа да боллукъду; къуурулгъан урлукъларыны ийислери кофеникине ушайды, къуйсанг, татыуу да аныча игиди». Алай а дагъыда кѢ заманны чѢблеу папагъайлагъа аш болуб турады. 1829 джыл граф Шереметьевни Воронеж областда бачхасында ишлеген крепостною Бокарев деб биреулен бир кесек джерге чѢблеу себиб ёсдюргенди. Сора джыйыб, ууб, къол джау джык-кырчыкъда эзиб кѳргенди да, джау чыгъарыб, къууанганды. Алай джауну ол джукъда сатылыб кѳрмеген эди. Бокаревни ол этгени эрлай огъуна хапар болуб джайылыб, хар ким да ол этгенча этиб башлагъандыла.

Таб, 1833 джыл биринчи джау завод ишленгенди, дагъыда эки джылдан а тыш къыраллагъа чѢблеу джау сатыб башлагъандыла. Алай бла джылдан джылгъа джау чыгъарыу Эресейде кенг джайылгъанды. XIX ёмюрню ахыр кѢзююнде уа, селекция ишле бардырылыб, чѢблеуню иги сортларын чыгъарыб башлагъандыла, алай чѢблеуню эм алгъа чыгъарылгъан сортларыны джаулары 30%-ге джетгенди. Бусагъатдагъы сортланы джаулулукълары 50% чакълы болады. Дунияда белгили 10 сортну 7 тюрлюсю Эресейде ёседиле.

ЧѢблеуню сабахы да хайырлыды: мал ашха джарайды, джаш тебшекчиклеринден а (корзинкачыкъла) салат этерге болады.

(Журналдан).



КЕСИБИЗ БЛА ТАҢЫШАЙЫКЪ!

Халкёчланы Хасан

ТИЛИБИЗНИ ЮСЮНДЕН ТАЛАЙ СЁЗ

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУ ШОХУМ!

Сен кьолунга «Илячин» журналны алыб окъуйса кесинги тилингде. Бизни тилибизни аты къалайды, ол къаллай тилди, аны дунияда тиллени арасында орну уа къалайды? деб сагъыш этиучен болурса. Да, келигиз, бу затха бирге-бирге къарайыкъ.

БИЗНИ ТИЛИБИЗНИ АТЫ КЪАЛАЙДЫ?

Тюркология илмуда бизни тилибизни аты Къарачай-малкъар тилди. Биз тюрк тиллиени къауумуна киребиз. Къарачай бла Малкъар бир миллетни эки джартысыбыз. Бизни адам саныбыз ючджюз мингден асламды.

ТИЛИБИЗНИ ЭРТДЕГИЛИГИ

Дуниягъа белгили эм эски цивилизация, джазмасы, кыраллыгъы болгъан шумерлиледиле. Аланы тиллери бюгюнню бизни тилибизге ушайды, ол тюрк тилледен болгъанына кёб шагъатлыкъла бардыла. Андан бери бизни тиллерибиз ёсгенлей, айныгъанлай келедиле. Сёз ючюн, бизни джыл санаугъа деричи кёктюрклени бек уллу, кючлю кыраллары болгъанды, джазмасы, илмулары мийик дараджада болгъанды. Къытай империяны кьоркьутуб, айтханын этдирген, Рим империяны аскерин хорлаб, тазир /контрибуция/ тёлетген тюрклени, эки минг джылдан аслам замандан артыкъны сакъланган джазмаларында, юриспруденция, дипломатия, канцелярия, иш джюрютюу /делопроизводство/, математика терминле бай халда сакълангандыла. Ала бюгюнню Къарачай-малкъар тилде сакъланыбдыла. Ма, сёз ючюн, ол заманы джазма документлеринден юлгюле: Алым - долг, алымчы - кредитор, ата-ана - родители, эл - государство, элчи - государственный деятель, посол - келечи, эрленмек - выходить замуж, этиш-битиг - имеющее законную силу, долговое обязательство, кенгеш - совет, тамгъа - печать, дагъыда аны



*Тюрк тили
Дуняда белгили*

кибик кёб сёзле.

Белгили тюркологла С. Е. Малов, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Э. Р. Тенишев, дагъыда башхала айтыб бегитгенлерине кёре, биз сёлешген тюрк тилле бизни джыл санаугъа деричи /до н. э./ бюгюнню халына джетиб, бишиб бошагъан тилле болгъандыла. Анга ачыкъ, ариу шагъатлыкъла бек кёбдюле. Минг джылдан аслам заманы мындан алгъа джазылгъан ортатюрк тилде илму ишле, кырал документле, адабият чыгъармачылыкъны классикасы бюгюнню тюрк тилледе тынч ангылашынадыла. Къарачай-малкъар тилни иги ангылагъан адам ол джазмаланы кесини тилинде тынч окъуйду. «Илячинни» келир номерлеринде ала бла да танышдырырбыз.

ТИЛИБИЗНИ БАЙЛЫГЪЫ (БУРУННГУ АТЫ - ТЮРКИ)

Бизни ортатюрк тилибиз дуняны эм бай тиллеринден бирине саналгъанды. Тилибиз тынч тил да, кенг джайылыб да болгъаны ючюн, аны бла кёб миллет хайырланганды. Сёз ючюн, Россия (Эресей) къырал, Пётр I-ни заманына деричи, тыш къыралла бла келечилик ишлерин бизни тилде джюрютгенди. Орусну бюгюнню тилинде да бек кёб сёзлери бизден алгъанлары бла турадыла. Сёз ючюн: «Ата» сёзден - отец, алаша (ат) - лошадь, «багъыр» сёзден багровый, хазна сёзден казна дегенча бек кёб сёз.¹

Джюзле бла джылланы узуну, Азияны, Европаны, Африканы кёб миллетлери, бири бирисин ангылар ючюн, бизни тилде сёлешгендиле. Бюгюн да Аугъаныстанда, Иранда, араб къыраллада, Таджикистанда, Адылда /Волга/ финн - угор миллетледе онла бла миллион адамла бизни тилни хайырландырадыла халкълааралы тилге.

Бусагъатдагъы Европаны тиллерини ичинде, кесини сёз байлыгъы бла бизни тилге тенг огъай эсенг, джууукълашалгъан тил да джокъду. Сёз ючюн, юлгю келтирсек, герман тилледе /немча тил/ бютеу да къуру тогъузджюз (900) тамыр сёз барды, къалгъан сёзлери аладан къуралгъандыла. Ортатюрк тилде уа сегиз минг (8000) чакълы лексема тамыр сёз барды.

КЪАРАЧАЙ МАЛКЪАР ТИЛНИ ТЮРК ТИЛЛЕНИ ИЧИНДЕ ОРНУ

Бизни тилни тюрк тиллени ичинде эм тазагъа, эм эскисине, эм ариу сакъланганга санайдыла алимле. Анга илму шагъатлыкъла кёбдюле.

ТЮРК ТИЛЛЕНИ ДЖУУУКЪЛУКЪЛАРЫ БЛА БИРЛИГИ

Хар зат да тенгleshдириу бла ангылашынады. Биз тышындан «араблыла» деб билген миллетле: саудиячыла, мисирчиле /Египет/, алжирчиле, сириячыла, иорданиячыла, йеменчиле, дагъыда бирталайы, хар бириси кеслерини ана тиллеринде бири бирисин хазна ангыламайдыла неда къыйын ангылайдыла. Ала бир-бирлерин арабны орта адабият тилинде ангылайдыла.

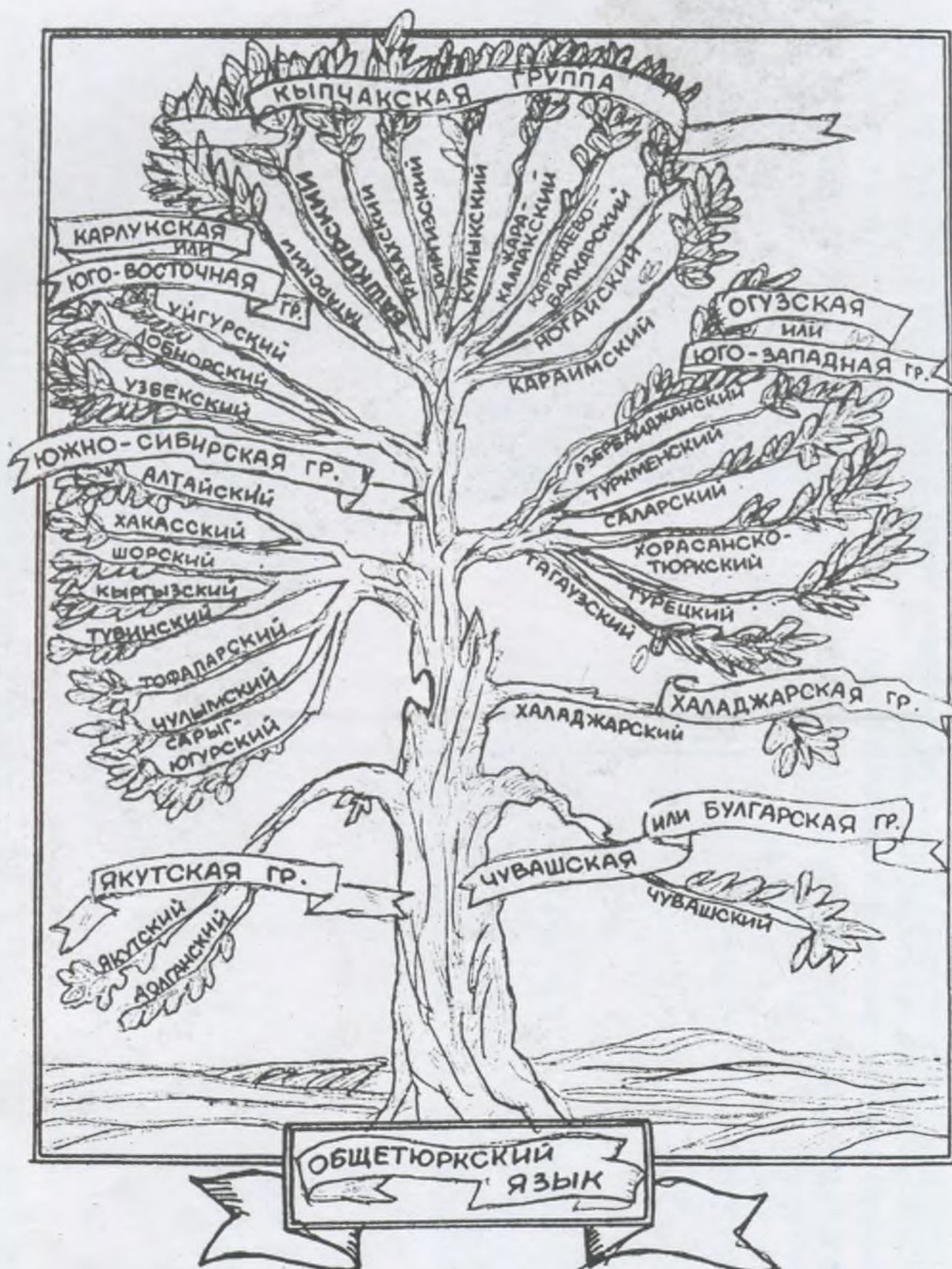
Германияны ичинде барысы да кеслерин бир миллетге санайдыла, алай а хар бир къауумну: шваб, саксон, фриз, берлин дегенча диалект тиллеринде бири-бирлерин ангылагъан бек къыйынды. Орта герман адабият тилде ангылайдыла барысы да. Дагъыда аныча франк тилли миллетлени, Къытайны ичиндегилени къатында уа тюрк тилле бири бирисине бек джууукъдула. Къарачайлы, малкъарлы кесини тилин иги биле эсе, ол мингле бла километрле узунлугъу, кенглиги болгъан джолну джорюсе, къырымлыны, гагаузну, татарны, башкъортну, къазакъны, къыргъызыны, алтайланы, уйгъурну, дагъыда кёб миллетлени тилин ангылаб барады.

МИЛЛЕТ САНЫБЫЗ

Дуняда миллетлени ичинде адам саны джюз миллиондан атлагъан аз тубейди. Бизни тюрк халкъланы адам саныбыз экиджюз миллиондан атлайды. Кесиби да уруб ёсюб келген этносха саналабыз, хар джыл сайын талай миллион адам къошулады.

¹ Тюрколог алимле джазгъаннга кёре, орус тилни 60% (ред.)





Москва
 "Педагогика" 1984 г.

Энциклопедический словарь
 юного филолога

Суратны Халкёчланы Х. салгъ

150



Редколлегия:

Салпагарова К.А. (гл. ред., учред.), Джуккаева Б.Ю. (зам. гл. редактора), Батчаев А.-М.Х.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.96 г.

Свидетельство № Ж 0055. Журнал "ИЛЯЧИН" ("Сокол").

На карачаевском и русском языках. Составитель-редактор К.А. Салпагарова.

Художник-оформитель - Узденов Р.С. Салпагаров Р. Технический редактор Ф.А. Заузанова.

Формат 84x108¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ. л. 1,0.

Тираж 5000 экз. Заказ № 2201.

Отпечатано с готовых оригинал-макетов в ООО "Полиграфист-2". Св-во № 1040900954093 от 03.02.2004 г.